

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

Doktori disszertáció

Kenderesy Anna

Térpoétika Nádas Péter *Párhuzamos történetek* című regényében

Tézisek

DOI: 10.15476/ELTE.2023.206

Filozófiatudományi Doktori Iskola

A Doktori Iskola vezetője: Ullmann Tamás, DSc, egyetemi tanár

Esztétika doktori program

A doktori program vezetője: Sajó Sándor, PhD, habil. egyetemi docens

A bizottság tagjai:

Elnök: Radnóti Sándor, DSc, professor emeritus

Felkért bírálók: Nemes Zoltán Márió, PhD, egyetemi adjunktus, Deczki Sarolta, PhD, tudományos munkatárs

A bizottság titkára: Sajó Sándor, PhD, habilitált egyetemi docens

A bizottság tagja: Szilágyi Zsófia, DSc, egyetemi tanár

A bizottság póttagjai: Bartha Judit, PhD, egyetemi adjunktus, Seregi Tamás, PhD, habilitált egyetemi docens

Témavezető: Teller Katalin, PhD, habilitált egyetemi docens

Budapest, 2023.

A disszertáció Nádas Péter 2005-ben megjelent *Párhuzamos történetek* című háromkötetes nagyregényének térpoétikai szempontú elemzésével foglalkozik. A regény körül kialakult kritikai diskurzus hasonló szempontot előtérbe helyező írásaihoz képest – mint amilyen Bazsányi Sándor, Miklósvölgyi Zsolt és Vásári Melinda elemzése – a megjelenített helyszínek metaforikus jelentéseire helyezem a fókuszot, amelyről tudomásom szerint mindeddig nem született átfogó értekezés. A választott megközelítési szempontom alapja, hogy a regény szerkezeti felépítéséből adódóan a különböző történetszálak között számtalan párhuzam, kapcsolódás, átkötés és kereszteződés található, amelyeket sok esetben a szereplőket körülvevő tér, az abban elhelyezett tárgyak, valamint ezek együttes érzéki hatása hozza létre. Ezen összefüggések eddig kevésbé tárgyalt vonatkozása a térhez és a tárgyi környezethez kapcsolódó ismétlődő metaforák és motívumok jelentéseinek vizsgálata.

A dolgozat két nagyobb egységből épül fel. Az elsőben a metaforizáció és a térpoétika vonatkozó filozófia- és irodalomtudományos elméleteivel foglalkozom, amelyek megalapozzák a dolgozat második részében szereplő szövegelemzést. A metaforizáció regénybeli felépülésével és a metaforák jelentéshalmozó képességével kapcsolatban a Paul Ricœur *Az élő metafora* és Hans Blumenberg *Hajótörés nézővel* című kötetekben kibontakozó elméletekre támaszkodom **(2.1. fejezet)**. Írásomban amellet érvelek, hogy a koncepciók között több kapcsolódási pont is felfedezhető annak ellenére, hogy a két filozófus a szövegekben nem folytat egymással párbeszédet. Ricœur átfogó munkájának segítségével a fikciós műben megjelenő metaforák jelentésének és regényvilágon belüli referencialitásának felépülését mutatom be. A francia irodalomtudós lényeges megállapítása (Monroe Beardsley nyomán), hogy az irodalmi szöveg olyan kontextus, amelyben szabaddá válnak a konnotációk, metaforikus nyelve pedig egyszerre hordoz elsődleges és másodlagos jelentéseket, vagyis poliszémikus, többértelmű. Tehát a regényvilág, amely térben és időben meghatározott, nem pusztán a szereplők cselekedeteinek háttereként szolgáló közeg, hanem többletjelentéssel bír, visszaül a karakterek fizikai és lelkiállapotára, történetére, illetve metaforikus jelentésein keresztül kapcsolatot teremt a különböző történetszálak között. Emellett a metafora lényeges sajátossága a jelentéshalmozó képesség, ugyanis dinamikus jellegéből adódóan úgy képes új jelentéseket kialakítani, hogy közben a korábbiakat sem veszíti el. Hasonlóan írja le Blumenberg is az abszolút metaforát, amely azáltal, hogy nem határozható meg fogalmakkal, és formailag nem állandó, történetileg változékony, vagyis – az élő metafora ricœur-i koncepciójához hasonlóan – jelentése nem

kizárólagos, végleges vagy rögzített. Blumenberg elmélete ezáltal a regényen belül variálódva, különböző formákban ismétlődő metaforák jelentéseinek vizsgálatában nyújt segítséget. A metafora jelentéshalmozó képességének bemutatása nyomán amellet érvelek, hogy a regény egységesnek tekinthető világán belül az eltérő cselekményszálakon megjelenő, ismétlődő térmetaforák a korábban kialakult jelentéseiket is hordozzák, vagyis a metaforikus helyek, tárgyak, térelemek számos implicit információt, jelentést sűrítenek magukba. A különböző helyszíneken és történetsszálakon való előfordulásaikon keresztül felidéznek korábbi jelentéseiket, és újabb kapcsolódásokat – vagy párhuzamosságokat – alakítanak ki a regényen belül.

Ezt követően a prózai szövegek leíró szövegrészeinek funkciójával és a térmetaforizáció (próza)poétikai jelentőségével foglalkozom Mieke Bal, Gaston Bachelard és Michel de Certeau vonatkozó írásainak segítségével (**2.2. fejezet**). Narratológiai témájú írásában Bal az elbeszélő szövegrészekkel való szoros összefüggésük nyomán a leíró szövegrészek információhordozó jelentőségét mutatja be, hangsúlyozva azok jelentésalakító szerepét a mű egészének vonatkozásában. Bachelard *A tér poétikája* című művének jelentősége abban áll, hogy kapcsolatot teremt az egyén által tapasztalt fizikai tér és a fikciós szövegekben megalkotott szimbolikus tér között. A francia fenomenológus az emberi tapasztalat, a lélek és az emlékezet alapvető térhez kötöttségét mutatja be, amely a költői képeken keresztül fejezhető ki és idézhető fel. Hasonló szempontok mentén alkotja meg elméletét a városi tértapasztalat és a nyelvhasználat összefüggéséről Michel de Certeau, aki szerint a retorikában alkalmazott trópusok a helyek birtokbavételéhez kínálnak modelleket. Vagyis a térben végzett gyakorlatok a hétköznapitól eltérő retorikai és költői nyelvhasználattal feltetethetők meg. A helyszínek mindennapitól eltérő használatbavétele ezáltal egy másodlagos, metaforikus jelentést hoz létre a szabályos használat által meghatározott elsődleges jelentés mellett. A fenti elméletek lényeges szempontokkal gazdagítják az elemzést, ugyanis a *Párhuzamos történetekben* a helyszínek saját, részletesen bemutatott története, a tárgyi világ szereplők általi megtapasztalása, valamint az ezáltal kiváltott emlékezési folyamatok a regény térpoétikájának szerves részét képezik.

Tekintettel arra, hogy a szövegfolym teljességének elemzése, az összes kapcsolódási pont és jelentésátvitel számbavétele meghaladja a dolgozat terjedelmi kereteit, a metaforizáció szempontján belül egy adott térbeli jelenségre fókuszálok, amely meglátásom szerint a szövegbeli térábrázolás egyik legfontosabb motívuma. Ez a köztesség – vagy másként a liminalitás – pozíciója, állapota. Az ábrázolt terekkel kapcsolatban ugyanis megfigyelhető, hogy legtöbbjük

bizonyos szempontból átmeneti jellegű közeg, a cselekmény során pedig éppen az ezeken történő átjutás, áthaladás problematizálódik: a szereplők elakadnak, megtorpannak és elidőznek ezeken a helyeken, amelyek köztességükkel metaforikusan utalnak az adott cselekményszálra, valamint egymással is kapcsolatba lépnek azáltal, hogy térbeli pozíciójuk sajátossága ismétlődik a regényvilágon belül. A köztes terekhez kapcsolódó jelentések vizsgálatához a dolgozat elméleti részében a liminalitás Arnold van Gennep és Victor Turner által kialakított antropológiai elméleteit tekintem át, amelyekből világossá válnak az efféle területeken végrehajtott rituális gyakorlatokhoz rendelt többletjelentések (**2.3. fejezet**). Fontos hangsúlyozni, hogy a jelenség egyszerre rendelkezik tér- és időbeli vetületekkel, amelyek magyarázatában a *küszöb* Walter Benjamin írásaiban hangsúlyossá váló fogalma nyújt segítséget. Ezt veszi át később Bernhard Waldenfels a küszöbtapasztalatokról szóló elméletében, világossá téve a nyitottságot és ambivalenciát kifejező térelem metaforikus jelentéseit.

A dolgozat elméleti része egy recepciótörténeti áttekintéssel zárul (**3. fejezet**). Tekintettel arra, hogy a megjelenésétől kezdődően számtalan értelmező szöveg született a regényről, szükségesnek tartom a kritikai diskurzusban jelenlévő és alakuló térpoétikai reflexiók összevetését, amely megmutatja, hogy a kritikusok milyen szempontok szerint közelítenek a regényhez, és mely helyszíneket emelik ki a cselekmény összetett topográfiájából, valamint mely történetiszálak kerültek az értelmezői horizont perifériájára. Ebből világossá válik, hogy megjelenést követő első két évben a regényvilág egészének megragadására irányuló (természetes) igyekezet figyelhető meg, amelyből adódóan az értelmezési szempontrendszer főként a párhuzamosságok mentén kibontakozó szerkezet, a nádas nyelvvezet poétikai és stilisztikai kérdései – azon belül is főként a testábrázolás sajátosságai –, valamint az író által is hangoztatott antropológiai perspektíva dominálja. Ezzel szemben a 2007 után publikált tanulmányok jellemzően egy-egy epizódot, résznarratívát, fejezetet vagy motívumot emelnek ki a háromkötetes szövegfolyamból. Ebből az következik, hogy a kritika első hullámában – egy-két írás kivételével – csak elszórtan és röviden található a térábrázolásra vonatkozó megjegyzések, és csak a későbbi értelmezésekben válik dominánssá a szereplőket körülvevő tér poétikai jelentőségének és lehetséges jelentéseinek vizsgálata.

Az elméleti fejezetben felvázolt irodalom- és filozófiatudományos szempontokat a motívumokra, valamint a szöveg poétikai és narratív eljárásaira fókuszáló elemzésben alkalmazom, amelyhez a szoros olvasás módszerével közelítetek. A metaforizáció és

motívumhasználat vizsgálata lehetőséget nyújt újabb, eddig kevésbé tárgyalt kapcsolódások felfedezésére a nagy terjedelmű, ugyanakkor rendkívül aprólékosan kidolgozott regényben. A szövegértelmezést bevezető fejezetben a fal motívumával foglalkozom (**4. fejezet**), amely nemcsak a korábbi Nádas-szövegek visszatérő eleme, hanem a *Párhuzamos történetek* Berlinben játszódó nyitófejezének első mondatában megjelenő, és a regényfolyam egészében a terek nyitottságának és zártságának, illetve az otthonosság és az otthontalanság érzeteinek kialakításában lényeges szerepet játszó kép. Ezt követően a disszertáció fejezeteinek sorrendjét az ábrázolt tér zártságától és viszonylagos szűkösségétől a nyitott területek felé történő haladás jellemzi. Ezzel összefüggésben a köztesség motívumának tekintetében is változás rajzolódik ki: a meglehetősen konkrét átmeneti térelemektől – mint amilyen a lépcsőház és az átjárósoba – a köztesség átvitt értelmű megvalósulásai felé halad az elemzés.

Ennek megfelelően elsőként az épületekben megjelenő köztes terekkel foglalkozom (**5. fejezet**). Az 1961-es idősíkon az Oktogon téri bérpalota esetében a karakter- és a térábrázolás szoros összefüggését elemzem, amelynek lényeges poétikai eszköze a metaforizációval rokon megszemélyesítés. Az épület visszafordíthatatlan állagromlása a benne élő és mozgó szereplők testi problémáinak bemutatásával kerül párhuzamba, hasonlóvá válásukon keresztül pedig elmosódnak az élő emberi testek és az élettelen tárgyi környezet közötti határok. A Lippay-Lehr család lakásában az ebédlőként használt átjáró megjelenítésével kapcsolatban amellet érvelek, hogy ez olyan diszfunkcionális tér, amely metaforikusan a családtagok egymáshoz fűződő viszonyának működésképtelenségét fejezi ki. Az azonos idősíkon megjelenő Szapáry Mária panorámás ingatlanjával kapcsolatban két lényeges, a regény különböző cselekményszálain visszatérő részlettel foglalkozom. A leírásban hangsúlyossá válik a külvilág és a lakás zárt terének viszonya: szembenállásuk metaforikusan az ott élő idősödő asszonyok (Szapáry Mária és Koháry Elisa) végtelenül zárkózott és behatárolt életmódját fejezi ki, amelynek háttérében az Elisa betegségéből fakadó korlátozott életvitel, valamint Mária személyes traumáinak hatása áll. A helyszínen játszódó fejezetek másik meghatározó részlete a küszöbön történő elakadás, amely visszatérő szituáció a regény különböző cselekményszálain. A lakás egyik rejtett helyiségében vegetáló Elisával szembesülő Szemzőné a hirtelen feltoluló emlékei hatására megtorpan a belépés pillanatában. Ebben a helyzetben világossá válik a waldenfelsi értelemben vett küszöbhelyzet spaciotemporális jellege: a múltbeli emlékek kerülnek kapcsolatba az asszony jelenbeli tapasztalatával, amelynek nyomán a régóta ismert Elisát másként látja, ismeri fel.

Szintén a különböző idők egymásra vonatkozása határozza meg Szemzőné Pozsonyi úti ingatlanjának megjelenítését, amely a regény egyik központi helyszíne. Az itt játszódó fejezetek elemzésében az átvezető funkcióval bíró előszoba és hall helyiségeivel foglalkozom, ugyanis előbbiben a kesztyűit rendezgető pszichoanalitikusnő, utóbbiban pedig a pokrócot kereső Gyöngyvér időzik el. Mindkét történetszálon a köztes térben történő elakadás szorongató, félelemkeltő jellege érvényesül, amelyben a kizökkentő hatást a személyes és a kollektív történelmi traumák felidézése és átélése hozza létre. Georges Didi-Huberman *A látvány végeleáthatatlan küszöbe* című írására támaszkodva amellet érvelek, hogy az épület múltbeli hangjaiba behallgató Gyöngyvér tértapasztalatában a freudi kísérteties [unheimlich] egyik lényeges sajátossága, a dezorientáció, vagyis a tér- és időbeli irányvesztés jelenik meg, amely együtt jár a „nyugtalanító idegenség” érzetével. A hall köztes tere ezért a küszöbhez hasonló dialektikus képként értelmezhető, amelynek szerkezetét a nyitottság és a kétértelműség határozza meg. Az átmeneti helyiség metaforikusan fejezi ki a múlt és a jelen közötti ambivalens állapotot, amelyben a karakter jelenét és jövőjét olyan múltbeli történések befolyásolják, amelyekről nincs előzetes ismerete.

Az épületen belüli köztes terek további típusa a lépcsőház, amelynek megjelenítését Kristóf és Klára történetszálával kapcsolatban vizsgálom. Annak ellenére, hogy a lépcsőház jellemzően az áthaladást, a továbblépés lehetőségét kifejező tér, a Dembinszky utcai épületben az elakadás és a hosszas elidőzés közegévé válik, ugyanis Kristóf véletlenül a gyermekkorából ismert épületbe tér vissza, amelyben önkéntelenül felidézi egykori élményeit. Emlékeztető jellege által a Dembinszky utcai lépcsőház kizökkentő hatást, kísérteties térélményt közvetít, amelynek következtében Kristóf tér- és időbeli irányvesztést él át. A lépcsőház továbbá a Klarával való találkozása során az emberi és az állati jellegek közötti elmosódás közegévé is válik: az itt várakozó fiatal férfi a korábbiakhoz képest máshogyan ismeri fel és érzékeli a nőt, amit az elbeszélő azáltal érzékeltet, hogy állati jellegeket kapcsol a szereplőkhöz.

A következő fejezetben a félnyilvános terek átmeneti térszerkezeteiben játszódó jeleneteket elemzem (**6. fejezet**). A Lukács-fürdő öltözői folyosója, a berlini fehérneműbolt próbafülkéje és a Keleti Pályaudvar váróterme egymástól térben és időben távol eső helyszínek, amelyek megjelenítésében közös pont a hatalom problémakörének hangsúlyossá válása. Az értelmezésben lényeges támpontként szolgál Michel Foucault nagy karriert befutott *Eltérő terek* című tanulmánya, amely a heterotópiák sajátos tértípusának elméletét vázolja fel.

A nyitott, szabadtéri helyszínek közül a természeti terekben előforduló átmeneti jellegű térelemeket és képződményeket vizsgálom (**7. fejezet**). Elsőként a magyarországi cselekményszál egyik központi közegének tekinthető Margitsziget megjelenítésével foglalkozom, amelynek a főváros két partja közti elhelyezkedésén túl számos további részletében megjelenik a köztes jelleg. A szigeten éjszakánként zajló homoszexuális törzsi rituálé elemei a Van Gennep és Turner által vizsgált átmeneti rítusok sajátosságaival feleltethetők meg, továbbá a sziget napszakokhoz igazodóan változó működésében az átmenetiség tér- és időbeli vetületei jelennek meg, amelyek egyúttal hatást gyakorolnak a saját személyiségének mindaddig eltitkolt vagy elnyomott részeit szabadjára engedő Kristófra. A sziget megjelenítésének részletes áttekintése azért is indokolt, mert térpoétikájának tekintetében az átmenetiség olyan vonatkozásai érvényesülnek, amelyek a másik két természeti terület leírásában is visszaköszönnek. Ilyen például a híd és az ahhoz kapcsolódó öngyilkosság gondolata, amely a Wiesenbadban található internátus növendékeivel kapcsolatban jelenik meg a németországi történetyszál 1930-as éveiben. Ezzel összefüggésben a természeti közeg bemutatását a magasság és a mélység egymással szembenálló dimenziói tagolják a *Hans von Wolkenstein* című fejezetben. A gneisz kőzet képében pedig egy olyan térelem jelenik meg, amely egyszerre nyer metaforikus jelentéseket a regényvilágon belül, illetve metareflexíven utal a szöveg szerkezeti felépítésére is. A harmadik alfejezetben szintén hangsúlyossá válik a vertikális a Berlin közelében elterülő nudistastrand megjelenítésében, amelyet az ifjú Döhring kívülről, felső nézőpontból szemlél. A karakter a tájban Walter Leistikow régről ismert festményének eredetijét fedezi fel. Kívülálló szemlélői pozíciója a Margitszigeten nézelődő, ám a részvételtől sokáig tartózkodó Kristóf viselkedésével állítható párhuzamba, ezért *A valódi Leistikow* című fejezet elemzésében szintén kitérek az egymástól időben és térben távol eső történetyszálak közötti kapcsolatok vizsgálatára.

A terek történetében kibontakozó időbeli átmenetiséggel kapcsolatban Mohács és Pfeilen helyszíneit elemzem (**8. fejezet**). A határ mentén elterülő vidéki városok a német és magyar cselekményszálakon egyaránt egy adott szereplő gyermekkorának helyszínei, ezáltal pedig a személyes emlékezet szempontjából meghatározóak. Ugyanakkor közös jellemzőjük, hogy mindkét terület lényeges szerepet tölt be az adott ország és nemzet kollektív emlékezetében is, azáltal, hogy történelmi szempontból meghatározó események zajlottak ezeken a helyszíneken. Elemzésemben a személyes és a kollektív emlékezet helyhez kötöttségének megjelenítésével foglalkozom, valamint a régről ismert helyszínek szereplők általi újrafelfedezésével. Esetükben

ezért válik hangsúlyossá az időbeli átmenetiség, amely során a tér egykori tapasztalata és a hozzá kapcsolódó kollektív, kulturális jelentések befolyásolják a szereplők jelenbeli élményeit. A különböző idők közötti kapcsolódások megteremtésének fő eszköze az ismétlés, amely egyrészt a regényvilágon belül a karakterek érzéseiben és gondolataiban jelenik meg, másrészt pedig a befogadói tapasztalatban, azáltal, hogy a cselekményen belül hasonló tárgyalkorlatok, mozdulatsorok zajlanak le eltérő idősíkokon.

A dolgozat zárófejezetében a térbeli helyváltoztatás megjelenítése és történetiszálak, valamint a szereplői tudatok között megteremtett elbeszélői átmenetek kapcsolatával foglalkozom (**9. fejezet**). Ugyanis a regény lényeges elbeszéléstechnikai sajátossága, hogy egy-egy mondaton vagy bekezdésen belül történik váltás a szereplők tudatának ábrázolásában, ezáltal pedig eltérő időkből és/vagy helyeken játszódó cselekményszálak között jön létre összefüggés. Ezt az első kötetben induló és a harmadikban záruló taxiút elemzésén keresztül vizsgálom, ugyanis ez a jelenet a köztességet kifejező térpoétikai motívumok sűrűsödési pontjának tekinthető: végig az úton lét átmeneti terében és idejében játszódik, és ennek során számos olyan részlete tűnik fel, amely a regény térpoétikájának szerves részét képezi. (Ilyenek például a híd, a folyó, illetve maga a két part közti áthaladás gyakorlata.) A fejezetben emellett érvelek, hogy az utazás hodologikus térmetaforája szorosán összefügg az elbeszéléstechnika általános alanyú vagy alanytalan mondataiban létrehozott átmenetekkel a taxiban ülő személyek tudata, emlékképei és gondolatai között.

Az értekezés célja Nádas Péter *Párhuzamos történetek* című nagyregényének térpoétikai szempontú vizsgálata volt. Ezen a megközelítésen belül az elemzés fókuszába a metaforizáció kérdéskörét helyeztem, amelyre a szöveg térábrázolásával foglalkozó korábbi elemzések csak részben, említésszerűen tértek ki. A helyszínek megjelenésének elemzése során arra a következtetésre jutottam, hogy a regény visszatérő motívumai, metaforikus képei számos esetben köztes jellegűek, ezáltal pedig a nyitottság, a többértelműség és a változékonyság kifejezői. A szereplőket körülvevő terek részletes bemutatásában – amelyben a tárgyi világ a karakterekkel egyenrangú, saját történettel és sorssal rendelkező, bizonyos esetekben megszemélyesített közegként tűnik fel – számos különböző metaforikus jelentés kapcsolódik a köztes terek képeihez. Ezáltal (is) érvényes Nádas regényére a „nyitott jelleg”, amelyet a kritika első hulláma a regényfolyam lezáratlanságának problémájával azonosított: a három kötet cselekményszálai

között a szöveg különböző szintjein kialakuló számtalan kapcsolat és átfedés tartja fenn azt a belső dinamizmust, amelynek nyomán újabb és újabb jelentések bomlanak ki a regényből.